

Ա. ՀԱՏԻՏՅԱՆ

ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ Ս. ԷԶՄԻԱՇՆԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ*
(1920—1967 թթ.)

ՄԱՅՐ ՏԱԺԱՐԻ ՆՈՐՈԳՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՐՑԵՐԸ Տ. ԽՈՐԵՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՕՐՈՎ

Տ. Խորեն Ա. կաթողիկոսի գաճակալության առաջին իսկ օրերից, նրա մտահոգության առարկան է եղել Մայր տաճարի վերանորոգության և ներքին բարեգարդության խնդիրը:

1925—1926 թվականներին Գևորգ Ե կաթողիկոսի օրոք մասնակի վերանորոգության էր ենթարկվել Մայր տաճարի մեծ գմբեթը՝ ճարտարապետներ Ա. Թամանյանի և Թ. Թորամանյանի հսկողությամբ:

Տ. Խորեն Ա. կաթողիկոսի օրոք 100-ամյա պատմական այդ կոթողի խարխուլ վիճակը, անհրապույր տեսքը, արտաքին և ներքին վերանորոգության անհրաժեշտությունը, ստիպում էին կաթողիկոսին դիմել սփյուռքի հայության օգնության՝ գլուխ բերելու համար համազգային այդ կարևոր հարցի հաջողությունը:

Այս նպատակով Տ. Խորեն Ա. կաթողիկոսի կարգադրության համաձայն, մասնավոր առաքելությամբ, արտասահման էր ուղարկվում Գերագույն հոգևոր խորհրդի նախագահող անդամ տ. Գարեգին արքեպ. Հով-

սեփյանցը՝ որպես Մայր Աթոռի ներկայացուցիչ և հայրապետական պատվիրակ:

Տ. Խորեն Ա. կաթողիկոսը արտասահման ուղարկվող հայրապետական պատվիրակի առաքելության կապակցությամբ գրում էր երեք կոնդակներ՝ համար 970, 971 և 972, որոնցում նշվել և ճշտվել էին հայրապետական պատվիրակի երեք հիմնական պարտականությունները.

1. Մայր տաճարի վերանորոգության համար համազգային հանգանակության կազմակերպում.

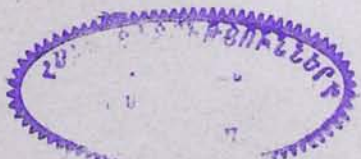
2. Սփյուռքի մի շարք թեմերի կազմակերպում. միության, համերաշխության և խաղաղության հաստատում ազգային-եկեղեցական կյանքում.

3. Մայր Աթոռի հոգևոր-մշակութային ձեռնարկների (ճեմարանի բացում և պաշտոնաթերթի հրատարակություն) և միաբանության տնտեսական ապահովության համար միջոցների հայթայթում, «Լուսավորչի լույս» կամավոր նվիրատվության հաստատում:

Այս առթիվ Տ. Խորեն Ա. կաթողիկոս իր կոնդակում ասում էր.

«Ուղարկում եմք դեպի ձեզ Աթոռիս հարազատ տ. Գարեգին արքեպիսկոպոսին, որ-

* Ծարուհակված «Էջմիածին» ամսագրի 1967 թվականի № ԺԲ-ից և 1968 թվականի №ՁՁ Ա.—Գ-ից:

պես Մեր ներկայացուցիչն ու նվիրակը՝ մխթարեղու ձեզ և կարգավորելու նաև եկեղեցական գործերը: Նա կլինի նաև բոլոր հարցերի մեջ Մեր իղձերի և ցանկությունների թարգմանը՝ ձեր առաջ»:

Հայրապետական պատվիրակ տ. Գարեգին արքեպ. Հովսեփյանցը 1935 թվականի հունվարին մեկնում էր Մայր Աթոռից արտասահման: Տ. Գարեգին արքեպիսկոպոսը իր առաքելությունը սկսում էր Ռումինիայի թեմից:

Տ. Թորգոմ պատրիարք Գուշակյան «Սինոն» ամսագրի 1935 թվականի փետրվարի համարում (էջ 37), «Հայրապետական պատվիրակը» խմբագրականի մեջ, արտահայտելով սփյուռքի ազգային-եկեղեցական մարմինների ուրախությունն ու գոհունակությունը, նշում էր.

«Տ. Գարեգին արքեպ. Հովսեփյան մեր մեջ սփյուռքի շրջանակներն ներս է արդեն ավելի քան ամիսն մը ի վեր: Իր հուշիկ՝ բայց զգոն քայլափոխերը, իր խաղաղ բայց խոհական կերպը, սկսած ըլլալ կթվին ամենուն ուշադրության մատնանշել ոչ միայն զինքը՝ իր անունին ներքև, այլ նաև զԱյն, զոր կուգա ներկայացնել ինք մեր մոտ»:

«Մայր Աթոռոս սրբություններեն, հայրենիքի կենսախաչություններեն, մագաղաթներու մեջ ծրարված հիմնավոր զեղեցկություններեն բույրեր, ձայներ և գույներ կը թրթռան իր խոսքերուն մեջ, որոնց՝ արտագրավ երգի մը քաղցրությունը կուտա Ամենաւն Հայոց Հայրապետությունը պատգամավորելու իր հանգամանքն ինքնին»:

Հայաստանեն կուգա ան, ու միան ասիկա քավական է որ ամենքը, նման Ղարիբին, իրենց հեքին մեջ սեղմած կարոտին անձուկը, իրենց նախածքները մույն իսկ թվեին հարօնել իրեն. «Ուստի» կուգաս. ծառա ենք ձայնիդ, մեր աշխարհեն խապրիկ մը չունի՛ս»:

Թորգոմ պատրիարք միաժամանակ հանգամանորեն բնութագրում էր հայրապետական պատվիրակի անձն ու առաքելությունը՝ նրան ներկայացնելով հանրության սիրույն ու հարգանքին. «զգա՞ւուն, հոգեւեր և գիտուն, միանգամայն արվեստագետ հոգևորական, ան գիտե տալ ամենուն՝ ոչ միայն պատշաճության պատասխանը, ինչպես կը հարկադրե իրեն իր դիրքն ու աստիճանը, այլ նաև ճշմարտության և արդարության պատասխանը, ինչ որ կպարտադրե իրեն անկեղծությունը և արդարության սերը»:

Հայրապետական պատվիրակը, իրեն հանձնված լուրջ պարտականությունների գիտակցությամբ զրահված, այցելում էր Բալկաններ, Լիբանան, Սիրիա, Իրաք, Պաղեստին, Եգիպտոս, Ֆրանսիա՝ ամեն տեղ

տանելով Մայր Աթոռ ու Էջմիածնի կենարար օրհնությունն ու Հայոց Հայրապետի ողջույնները:

Տ. Գարեգին արքեպիսկոպոսի առաքելության առաջին նպատակը՝ Մայր տաճարի նորոգության համար կատարվելիք հանգանակությունը, մասամբ հաջողությամբ էր պատվիրվում: Մայր տաճարի նորոգության համար հայրապետական պատվիրակը հանգանակում էր 35 հազար դոլար: Այդ գումարը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի անունով պահ էր դրվում արտասահման՝ մի դրամատան մեջ, հարմար ժամանակին իր նպատակին գործածվելու համար Մայր Աթոռում:

Հայրապետական պատվիրակի վրա դրված երկրորդ պարտականության կատարումը, սփյուռքի մի շարք թեմերի կազմակերպումն ու ներքին թեմական խաղաղությունն ու համերաշխությունն ստեղծելու ջանքերը, հանդիպում էին որոշ դժվարությունների, քաղաքական, կուսակցական հողի վրա:

Տ. Խորեն Ա. կաթողիկոս, դեռևս 1933 թվականի հունիսի 1-ին, հայրապետական իր անդրանիկ կոնդակում հանգամանորեն խոսում էր սփյուռքի մեր թեմերի առաջ կանգնած բազում դժվարությունների մասին, որոնցից առաջինը համարում էր հայ ժողովրդի՝ աշխարհով մեկ ցրված ու գաղթական լինելը, «զրկելալ ի հայրենի տանը, թափառական յոլորտս օտար և հեռաւոր աշխարհաց... ենթակալ այլասերման, տատանելալ ի հաւատս և բեկելալ ի յուսոյ»:

Այս կացության առաջ Հաւոց Հայրապետը հորդորում էր սփյուռքի իր հոգևորական և աշխարհական զավակներին չզբաղվել քաղաքականությամբ, հեռու մնալ «ի կուսակցական պայքարաց և յանախորժութեանց, հալելով միայն ի բարոյական և կրօնական շինութեան հօտիդ»:

Տ. Խորեն Ա-ի օրով Մայր Աթոռոս մոտիկից հետաքրքրվում էր սփյուռքի թեմերից Արևմտյան Եվրոպայի, Հյուսիսահին և Հարավահին Ամերիկաների թեմերի կազմակերպման հարցով:

Հայրապետական պատվիրակին հրահանգ էր տրված զբաղվել այս հարցերով:

Եվրոպայի արևմտյան թեմը անկազմակերպ վիճակում էր: Մանավանդ Մարտիի և Լիոնի թեմերը ներքին խաղաղության և միասնության էին կարոտում: Հյուսիսային ԱՄՆ-ի արևելյան թեմը պառակտված էր կուսակցական պայքարների հետևանքով և մուկպես խաղաղության էր կարոտում:

Ահա նման թեմական անբարենպաստ պայմաններ և կացություններ ստիպել էին Տ. Խորեն Ա. կաթողիկոսին զբաղվել սփյուռ-

քի մի շարք թեմական կազմակերպության և ներքին խաղաղության, համագգային գործերով և անհրաժեշտ գտնել հայրապետական պատվիրակի առաքումը այդ և նման ցավերին դարման գտնելու համար:

Սփյուռքը կուսակցական գետնի վրա, ինքն իր մեջ պատակոված էր, իսկ կացությունը՝ ծանր ու խառնակ:

«Ի՞նչ պիտի ընե, ի՞նչ պիտի գործե, ի՞նչ հրաշք պիտի կարենա գործել» հայրապետական պատվիրակը, հարցնում էր Թորգոմ պատրիարք, մի պահ ինքն էլ շվարած սփյուռքի խառնակ, դժվարություններով խճճված կացության առաջ, «դրությունը բարկոթելու, խաղաղությունը վերահաստատելու և պատակտուններուն բացած վիճի լեցնելու համար, ի՞նչ...»:

Թորգոմ պատրիարք միաժամանակ զգաստության, խոհեմության կոչ էր անում թեմական-եկեղեցական կազմակերպություններին, սփյուռքի մամուլին, քաղաքական հոսանքներին՝ մոռանալ հատվածական շահերը, մեկտեղվել Մար Աթոռի և հայրենիքի կենդանացող իրականությունների շուրջ, մոռանալ վեճերը և ամենայն «հարգանքի և հնազանդության ոգովով» լցվել «սու Մայր Աթոռն Հայաստանյայց և սու նորա արժանավոր Գահակալը»:

Դժբախտաբար և՛ Թորգոմ պատրիարքի, և՛ հայրապետական պատվիրակի միության, համերաշխության, խաղաղության կոչերը մնացին «ձայն բարբառող յանապատի»՝ հակաէջմիածնական տարրերի համար, որոնք «բոլորովին տարբեր կերպով ըմբռնեցին իրենց պարտականությունը» Մայր Աթոռի և հայրենիքի հանդեպ, այն օրվանից, երբ «վերջապես նշտված և որոշված էր պատվիրակի մեկնումը Էջմիածնեն և անապարեցին կանխել, դիրք բռնել անոր դեմ, որպեսզի երբ հասներ ան իրենց մոտ՝ կատարված իրողության առջև գտներ ինքզինքը, այն խնդիրներուն համար, որոնց համար տարիներն է վեր անհրաժեշտ կրատվեր հայրապետական տնօրենությունը» («Սիոն», 1935, էջ 39—40):

Դժվարությունները սկսվեցին Մարսելի թեմից: 1927 թվականին Գրիգորիս եպս. Պալաքյան, որը 1925 թվականին Գեորգ Ե-ի օրով նշանակվել էր Եվրոպայի հայոց հայրապետական ներկայացուցիչ և դժվարությունների առաջ ձեռնդրած էր եղել և 1927-ին քաշվել էր Մարսել և, ինքնագլուխ կերպով իրեն համարելով առաջնորդ Մարսելի, մի նոր դժվարություն էր ստեղծել Մայր Աթոռի համար, ի վերջո հուսահատած Մարսելում ստեղծված քառասին վիճակից, ուր տեղ ու տնօրենություն էին անում հակաէջմիածնական տարրերը, 1934 թվականին

հրաժարվում էր իր պաշտոնից, հանրության ուղղած և տպագրված մի շրջաբերականով:

Սակայն երբ հայրապետական պատվիրակը արդեն ժամանել էր սփյուռք և հայրապետական հրահանգ ուներ զբաղվելու Մարսելի թեմի հարցով, Մարսելի քառասյուն կացության ստեղծման պատասխանատուները ամեն ճիգ թափեցին «համոզելու» Պալաքյանին, որ հրաժարականը ետ վերցնի և վերադառնա իր պաշտոնին: Պալաքյան եպիսկոպոս խաբվեց և վերադարձավ իր պաշտոնին: Սակայն նա Մարսելի թեմում ստեղծված և հետզհետե խորացող քառասին վիճակի մեջ հազիվ կարողացավ մնալ երկու շաբաթ և «գուցե այդ խառնակ վիճակին առաջացուցած հոգեկան վերիվայրումներն նույն իսկ չարախոնջ, առավոտ մը հանկարծամահ գտնվեցավ իր սենյակին մեջ» («Սիոն», 1935, էջ 40):

Պալաքյանի քառասունը չլրացած, Մարսելի հակաէջմիածնական տարրերը, Կալիֆոռնիայի թեմի հրաժարած առաջնորդ տ. Գարեգին Խաչատրյան եպիսկոպոսին, որպես իրենց համախոհի, «առաջնորդ» են ընտրում և նրա անվան հիշատակությունը ս. պատարագի ժամին հրահանգում են մի թեմում, «որում առաջնորդական վիճակի հանգամանքը դեռ չէր ճանչված Մայր Աթոռին, որում կապտականի սակայն՝ ըստ ազգային և նույնիսկ եկեղեցագիտական իրավաբանության, թեմագրական բաժանումի, բաշխումի և հաստատումի գործը» (Թորգոմ պատրիարք, «Սիոն», 1935, էջ 40):

Երբ հայրապետական պատվիրակը, Հայոց Հայրապետի հրահանգով ժամանում էր Ֆրանսիա, Մարսելի մոլորյալները փորձում էին նրան դնել իրենց «բոլոր անապարկոտ գործառնությամբ» կատարված իրողության առաջ:

Նույն հակաէջմիածնական տարրերի եկեղեցաքանդ գործունեության հետևանքով, նույն օրերին խորանում էր նաև պատակտունը ԱՄՆ-ում՝ հայոց երկու թեմերում:

1931 թվականի մարտի 2-ին ԱՄՆ-ի հայոց առաջնորդ էր ընտրվում տ. Ղևոնդ արքեպ. Դուրյանը՝ համաձայն ամերիկահայ թեմական կանոնադրության:

Մայր Աթոռը հաստատում էր հայրապետական կոնդակով այս ընտրությունը՝ հանգամանորեն քննելուց հետո «ընտրական գործը», ինչպես նշված է Գեղազույն հոգևոր խորհրդի համապատասխան արձանագրության մեջ:

Նորընտիր առաջնորդը ձեռնամուխ էր լինում իր պաշտոնին՝ ընդհանուր խանդավառության և համերաշխության մեջ:

Նման համերաշխություն և խանդավառություն սրտովը չէր սակայն ազգասին վար-

շուրջան մեջ հակաէջմիածնական պատգամավորների, որոնք փորձում էին դժվարություններ հարուցել ԱՍՆ-ի հայոց ազգային կենտրոնական վարչության և առաջնորդարանի առաջ, զուտ քաղաքական գետնի վրա:

Կրքերը բորբոքվում են 1933 թվականի հունիսին՝ Չիկագոյի ցուցահանդեսում, հայկական օրվա հանդիսության ժամանակ դրոշակ պարզելու առթիվ:

Կուսակցական փոքրաթիվ թեմականները փորձում են ամեն կերպ ցուցահանդեսում հայկական օրվա հանդիսությունը կատարել տալ եռագույն դրոշակի ներքո: Մեծամասնությունը արդարորեն առարկում է, որ եռագույնը ներկա Հայաստանի պետական դրոշակը չէ և զուրկ է պաշտոնական հանգամանքից, և հանուն համերաշխության և թեմի խաղաղության, որոշում է հայկական օրվա հանդիսությունը կատարել առանց դրոշակի:

Մայր Աթոռը կենտրոնական վարչության սույն որոշումը գտնում է «խոհեմ և իրավացի, միանգամայն օգտակար և օրինական» հայ եկեղեցու, հայ ժողովրդի և մեր հայրենիքի շահերի տեսակետից (Գերագույն հոգևոր խորհրդի արձանագրություն, համար ԿԵ, 1933 թ.):

Տ. Խորեն Ա. կաթողիկոս այս առթիվ ուղարկում է ման հատուկ շրջաբերական երկու կոնդակներ, համար 1341 և 1342՝ ի հանդարտություն ժողովրդի, լուսաբանելով ման հանրային կարծիքը, խաղաղություն հաստատելու ցանկությամբ ման կողմերի միջև: Բորբոքված կուսակցական կրքերը սակայն չեն հանդարտվում:

1933 թվականի սեպտեմբերին Նյու-Յորքի հայոց ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցում գումարվում էր ԱՄՆ-ի հայոց երեսփոխանական ընդհանուր ժողով՝ ընտրելու համար ամերիկահայ կենտրոնական մոր վարչություն:

Ժողովում մի շարք դաշնակցական պատգամավորներ, առաջնորդված կուսակցական շահերից, աշխատում են իրենց ազդեցությանը ենթարկել երեսփոխանական ժողովը: Բայց ադ նրանց չի հաջողվում: Ժողովականների մեծամասնության քվեներով ընտրվում է ամերիկահայ թեմի կենտրոնական մոր վարչությունը:

Ժողովում պարտված և փոքրամասնություն մնացած կուսակցականամիտ երեսփոխանների խմբակը համառում է մնալ իր եկեղեցաքանդ դիրքերի վրա և մերժում է ճանաչել և՛ առիմանադրապես ընտրված ամերիկահայ կենտրոնական վարչությունը, և՛ առաջնորդ, և՛ առաջնորդարան:

Փոքրամասնություն մնացած և ընդդիմա-

դիր երեսփոխանների այս խմբակը, ամերիկահայ ազգային-եկեղեցական սահմանադրության (21-րդ հոդված, 6-րդ և 10-րդ կետեր) ակնհայտ բռնաբարումով իրազմում է, այսպես կոչված, «ամերիկահայ ազգային թեմի կենտրոնական վարչություն» և ապրտամբության դրոշ պարզած ման Ամենայն Հայոց Հայրապետության դեմ, եկեղեցական պառակտում է ստեղծում, փորձելով իր ազդեցությունը տարածել ԱՄՆ-ի մի շարք եկեղեցիների վրա:

ԱՄՆ-ի հայոց օրինավոր և մեծամասնություն ունեցող ազգային վարչությունը իր ժողովն է գումարում Մարթենիք հյուրանոցում՝ տ. Հովսեփ եպ. Կարապետյանի գլխավորությամբ, և մասնակցությամբ 57 երեսփոխանների, ստեղծված կացությունը քննելու համար:

Իսկ փոքրամասնությունը որպես անջատ «թեմ», առաջ տանելով իր քայքայիչ, պառակտող գործունեությունը, իր միատերը գումարում էր 27-րդ փողոցի հայ եկեղեցու ներքնասրահում և առաջնորդ տ. Ղևոնդ արքեպիսկոպոսին. պաշտոնակ է հռչակում: Երկու կողմերն էլ դիմում են Մայր Աթոռին՝ մասնավոր գեկուցագրերով, խնդրելով հարցի լուծումը:

Տ. Խորեն Ա. կաթողիկոս, Գերագույն հոգևոր խորհրդի հետ, 1933 թվականի սեպտեմբերի 25-ին քննության է առնում ստեղծված լուրջ կացությունը և հետ երկար խորհրդակցության որոշում է:

1. 27-րդ փողոցի հայ եկեղեցու ներքնասրահում փոքրամասնության ժողովը համարել ապօրինի:

2. Փոքրամասնության ժողովի ԱՄՆ-ի հայոց առաջնորդ տ. Ղևոնդ արքեպիսկոպոսի դեմ հանած պաշտոնակության որոշումը համարել անհիմն, հակասահմանադրական և ապօրինի:

3. ԱՄՆ-ի հայոց առաջնորդ տ. Ղևոնդ արքեպիսկոպոսին ժամանակ տալ մոր ժողով հրավիրել իր նախագահության ներքո՝ միություն և համերաշխություն ստեղծելու համար կողմերի միջև:

Սրանով էլ հարցը չի լուծվում սակայն: Պառակտումը խորանում է և ազգային ողբերգության է հասնում:

1933 թվականի նոյեմբերի 12 թվակիր և համար 1341 կոնդակով Տ. Խորեն Ա. կաթողիկոս վրդովմունքով անդրադառնում էր սփյուռքի մեր ազգային-եկեղեցական խաղաղ կյանքը խանգարող «տխուր երևոյթս իրադարձութեանց ի վիճակս արտասահմանեան Հայոց», որոնք Հայոց Հայրապետի սիրտը համակում էին «վշտօք և տրտմութեամբ»:

Կաթողիկոսը նշում էր, որ սփյուռքի «յա-

մենայն վիճակս տեսանեմք զբարձրացուցեալ զգլուխ իւր հոգի երկպառակութեան և կուսակցական վատթարագոյն պայքարաց, բաժանելով յերկուս ժողովուրդ մեր»:

Սփյուռքում «երկպառակութեան և անկուպար կուսակցական խտրութեանց» հետեւանքով ստեղծված այս անառողջ, ազգավնաս, եկեղեցաքանդ կացութիւնը կաթողիկոսը համարում էր «իսկական խառնակութիւն բարեկոնեան», և բոլորին հորդորում էր «ի զգաստութիւն և ի խաղաղ գործակցութիւն, հեռու մնալ «ի կուսակցական և ի քաղաքական պայքարաց, չգործածել զեռագոյն դրօշս և կամ զայլ ինչ նշանակ, որք ունին զքնոյթ քաղաքական, զի եկեղեցական և վարչական հաստատութիւնք նորա չեն ասպարէզ քաղաքական և կուսակցական պայքարաց, այլ հոգևոր շինութեան և խաղաղութեան»:

Հայրապետական այս հորդորներին փոքրամասնական երեսփոխանները պատասխանում էին առաջնորդի սպանության կազմակերպմամբ:

1933 թվականի դեկտեմբերի 25-ին, կիրակի, ս. պատարագի ընթացքում, դաշունահար սպանվում էր ԱՄՆ-ի հայոց առաջնորդ տ. Ղևոնդ արք. Դուրյանը, որը զոհ էր դառնում իր պարտականությունների կատարմանը, իր դեպի Մայր Աթոռ ունեցած որդիական սիրույն և հնազանդության:

«Այս ոճիրը ըմբոստացուց բոլոր մաքուր մտքերը հայ ժողովրդի գավակներում: Կրդատապարտեմք այս ոճրագործությունը. կդատապարտենք այս ոճրագործության շարժառիթը: Կդատապարտենք այս ոճրագործությունը խորհողներն ու վճռողները:

Կդատապարտենք, որովհետև այս ոճրագործությունը նախատինք մըն է Հայց. եկեղեցվո դեմ, հայ ժողովրդին մաքուր և երկյուղած զգացումներուն դեմ, հայ եկեղեցվո հոգևորականության և անոր վերին իշխանության դեմ», գրում էր Բաբգեն Ա. կաթողիկոսը «Հասկ»-ում (1933, էջ 61—62):

Թորգոմ պատրիարք «Տխուր ախտանշան» խմբագրականի մեջ խոսելով գործված անլուր ոճրի մասին, նշում էր, որ սույն ոճիրը «հանկարծական և կույր դիպվածի մը բնույթը չէ ունեցած բնավ» ... Ոճրի ծրագրի զարգացման և գործադրման «հանգրվաններն եղած են 2իկագոյի արվեստահանդեսը, Ուստրի դաշտահանդեսը և Նյու-Յորքի Լիթվինովյան ճաշկերույթը» («Սիոն», 1933, էջ 35—36):

Թորգոմ պատրիարք միաժամանակ նշում էր, որ Դուրյանի սպանությամբ ոչ միայն մեծ է հայ եկեղեցու և ազգի կորուստը, այլ նաև «անհումապես մեծ և զարհուրելի է կորսնցքը, զոր ամենքս ազգովին կունենանք», և

ավելացնում էր. «Մենք երկյուղած սիրով կխոնարհինք՝ ամեն բանե առաջ հայ եկեղեցվո գաղափարին և Մայր Աթոռո սկըզբունքին համար զոհված իսկապես անձնվեր պաշտոնակցի մը անվան և հիշատակին առջև» («Սիոն», էջ 32):

Խորեն Ա. կաթողիկոս 1934 թվականի մարտի 16-ին համար 20 սրբատառ կոնդակով դատապարտում էր գործված անլուր ոճիրը.

«Դատապարտելի է ոճիրը, որ կատարեցաւ ի վերայ բարձրաստիճան պաշտօնէին եկեղեցւոյ, որ ըստ բարոյական պարտուցն և հայրական սիրոյն, զոր ունէր նա առ հօտն իւր, և ըստ հրահանգաց Մերոց առաջնորդէր (ընդգծումը մերն է—Ա. Հ.) ի շաւիղ խոհմութեան և ազգաշահ գործունէութեան... ջանալով հեռի պահել ի մոլորութեանց և յազգիս վնաս գործոյ: Նզովք հասարակաց համարեմք զայդպիսի ոճիր անլուր»:

Հայրապետական կոնդակը «Յայտնելով զխորին Մեր վիշտ և զցաւ վնաս տարապարտ եղերական մահուան որդւոյ Մերոյ սիրելւոյ», որը կատարում էր «զպատուէրս Մեր յօգուտ եկեղեցւոյ և սիրեցեալ ժողովրդեան», կոչ էր անում «զգաստանալ, թողով զանօգուտ վէճս և զերկպառակութիւնս, հեռի մնալ մանաւանդ յանգուսպ գործողութեանց, որք վնասաբերք են և անվալել բարեկիրթ ազգի և ժողովրդեան, ոչ ի շահ բնիկ հայրենեաց Խորհրդային Հայաստանի և կառավարութեան հասեալ մեզ ի բաժին, որպէս զիրական և զթանկագին ժառանգութեան, խաղաղ պահպանութիւն, որոյ խարխիս յուսոյ և արմատ կենդանութեան է ըստ իմաստուն ասացաւոճոյ, թէ—ծառն արմատով է ծառ և տունն հիմամբ»:

1934 թվականի մայիսի 24-ին Տ. Խորեն Ա. կաթողիկոս, Գերագույն հոգևոր խորհրդի հետ միասին, հանգամանորեն քննության էր առնում Ղևոնդ արքեպիսկոպոսի սպանությունից հետո ԱՄՆ-ում ստեղծված կացությունը:

Գերագույն հոգևոր խորհուրդը քննության էր առնում և հաստատում հետևյալ կացությունը.

1. Անկարելիություն երկու հոսանքների համագործակցության.

2. Հայրապետական իշխանության անհնազանդ փոքրամասնական կողմի անջատողական գործը և ժողովրդին ու հոգևորականությանը պատակտող փորձերը.

3. 1933 թվականի սեպտեմբերին երեսփոխանական ժողովների գումարման և այլ հարցերի վերաբերյալ տեղում քննություն կատարել, արդարություն ու ճշմարտություն երևան հանել և թեմի միությունը վերահաստատել.

4. Հատուկ հայրապետական պատվիրակ ուղարկել տեղում կացությունը ուսումնասիրելու և Մայր Աթոռ զեկուցելու համար.

5. Հայրապետական պատվիրակի տեղեկագիրը ստանալուց և իրական վիճակի մասին կատարելապես իրազեկ լինելուց հետո պատե՛հ ժամին ընդհանուր եկեղեցական ժողով հրավիրել.

6. Անջատողական գիծ տանող և գրգռիչ քարոզներով ժողովուրդը պառակտող, հոգեվոր իշխանության անհնազանդ ութ քահանաների պարագլուխ Դևոն վարդապետ Մարդուկեայանին և Նշան քհն. Փափագյանին կարգալուծ հռչակել, «ի խրատ և ի զգուշութիւն» մյուսների.

7. Եկեղեցու և հայրապետության հավատարիմ քահանայության հորդորական և խրախուսական խոսք ուղղել «ի տրիտուր ճոցա անձնուէր գործունէութեան և ի քաջաւերութիւն ապագայի».

8. Նահատակ Դուրյան արքեպիսկոպոսի

անշունը ամփոփել նրա անվան նվիրված նորակառույց ս. Դևոնյանց եկեղեցում.

9. Մայր Աթոռի հավատարիմ ազգային-եկեղեցական կենտրոնական վարչության միջոցով հայտարարել, որ փոքրամասնության կենտրոնական վարչության նկատմամբ «արձակված հայրապետական որոշումը մնում է իր ուժի մեջ, որի հետևանքով պիտի դադարեցնի նա իր հակասահմանադրական և ինքնիշխանական գոյությունն ու գործունէությունը և սպասե՛ ամերիկահայ թեմի միությունն ու միիշխանությունը վերահաստատելու հայրապետական նոր տնօրինության»:

Այնուհետև ևս Տ. Խորեն Ա կաթողիկոս, միշտ հեռատեսությամբ, համբերատար ոգով, բայց վիրավոր պոտով, աշխատել է մեղմել սփյուռքում բոլորքով կրքերը, հաշտեցնել կողմերը, վերացնել գայթակրության արմատները և բոլորին համախմբել հայ եկեղեցու շուրջ, ս. Էջմիածնի հովանու ներքո:

Հայ եկեղեցու բարեկարգության հարցը Տ. Խորեն Ա կաթողիկոսի օրով

Տ. Խորեն Ա կաթողիկոսի երրորդ կարևոր գործը հայ եկեղեցու բարեկարգության հարցով զբաղվելն էր:

1932 թվականի նոյեմբերին, 10—13 օրերին, Մայր Աթոռում գումարված ազգային-եկեղեցական ժողովի օրակարգի երրորդ հարցն էր Հայաստանյայց եկեղեցու բարեկարգության հարցը: Այս հարցի մասին Գերագույն հոգևոր խորհրդի զեկուցումը ներկայացնում է տ. Գևորգ արքեպիսկոպոսը:

Այդ զեկուցման հիման վրա ժողովը հաստատում է հանգուցյալ Գևորգ Ե կաթողիկոսի կանոնական հիմն լոնդակները (1917 թ. համար 678, 1922 թ. համար 644, 645, 1923 թ. համար 350, երկու կոնդակ):

Զեկուցագրում հայ եկեղեցու բարեկարգության և եկեղեցական սահմանադրության վերաբերյալ այլ հարցերի մասին ժողովը հանձնարարում է բարձրագույն հոգևոր իշխանության, մասնագետների միջոցով ուսումնասիրել հարուցված հարցերը, ապա այն ենթարկել համաժողովրդական քննության, և Տանն Կիլիկիայի, Երուսաղեմի և Կ. Պոլսո պատրիարքների և թեմերի կարծիքները լսելուց հետո, Ամենայն Հայոց Հայրապետի նախագահությամբ Գերագույն հոգեվոր խորհրդի ընդլայնված նիստում մշակել և արդյունքը հրատարակել, և ապա մերձավորագույն ազգային-եկեղեցական գումարվելիք ժողովում առաջարկել ի վերջնական քննություն և հաստատություն:

Տ. Խորեն Ա կաթողիկոս 1933 թվականի հունիսի 1-ին գրած իր անդրանիկ կոնդակում խոսում էր ազգային-եկեղեցական ժողովի որոշումների կատարման առնչությամբ նաև հայ եկեղեցու բարեկարգության և եկեղեցական սահմանադրության մասին «ըստ պահանջից և կարեաց նորոշ ժամանակի... կազմել նոր սահմանադրություն, բոլորից ի նուիրական և ի պատմական առանդութեանց եկեղեցույ մերոյ, ի նկատ առեալ և զբազմատեսակ իրաւակարգ ժողովրդոց, յորոց միջի բնակեալ կան հատուածք հատուացելոց մերոց, բարեկարգել և նորոգել զհնացեալ սովորութիւնս և կարգս, որք կարօտին սրբազորութեան... ի սահմանս իմաստուն խոհականութեան և զգուշաորութեան»:

Այս ձևով Տ. Խորեն Ա կաթողիկոս հայ եկեղեցու բարեկարգության հարցը պաշտոնապես դնում էր հանրության առաջ:

Այնուհետև Տ. Խորեն Ա կաթողիկոս ազգային-եկեղեցական ժողովի այս որոշման և ցանկության հիման վրա պատրաստում է Գերագույն հոգևոր խորհրդի հետ եկեղեցական բարեկարգության և եկեղեցական սահմանադրության մասին ընդարձակ մի զեկուցում և 1937 թվականի օգոստոսի 1-ին համար 417 սրբատառ կոնդակով ուղարկում է Երուսաղեմի պատրիարք Թորգոմ արքեպիսկոպոսին՝ հանձնարարելով ազգային-եկեղեցական ժողովի որոշման մեջ նշված եղանակով քննարկել և ապա արդյունքը իր

եզրակացությամբ ներկայացնել Մայր Աթոռ՝ վերջնական խմբագրության և տնօրինության համար:

Տ. Խորեն Ա կաթողիկոս իր կոնդակում նախ նշում է, որ «քրիստոնեական կրոնի, հավատի դավանության, եկեղեցական խորհուրդների և ձեռնադրության կարգի հիմունքները», որոնք բխում են Ավետարանի ոգուց, առաքելական քարոզություններից և երեք տիեզերական ժողովների կանոններից, բոլոր ուղղափառ եկեղեցիների՝ այդ թվում նաև հայ եկեղեցու մեջ «մինչև այսօր մնացել են անփոփոխելի և անորոշելի»:

Այնուհետև մեր եկեղեցու «հոգեբույժ և շնորհալից հայրապետներն ու վարդապետները պայծառացրին և զարդարեցին աստվածապաշտության կարգը աղոթքներով և հոգևոր երգերով, եկեղեցական տոներ և հանդիսություններ սահմանեցին»:

Մեր հայրապետներն ու վարդապետները այս սկզբունքի յույսի տակ «եկեղեցու կարիքները միշտ իրենց ուշադրության կենտրոնում են պահել, յուրաքանչյուր ժամանակի հանգամանքների համեմատ»:

Մեր օրերում էլ, նշում է կաթողիկոսը, Գևորգ Ե-ի օրերից սկսած, ստեղծված նոր իրադրության մեջ, եկեղեցու պետությունից բաժանված լինելու փաստի առաջ, «բարի խորհուրդ ծագեց Մայր Աթոռում ձեռնարկել եկեղեցու գործերի և պաշտամունքի բարեկարգության, եկեղեցական ժողովների միջոցով»:

Կոնդակում Տ. Խորեն Ա կաթողիկոսը խոսում է հայ եկեղեցու բարեկարգության հարցի շուրջ Գերագույն հոգևոր խորհրդի կազմած զեկուցումի մասին՝ հաստատելով, որ ազգային-եկեղեցական ժողովի հրահանգի համաձայն Մայր Աթոռում կազմվեց հայ եկեղեցու կարգ ու կանոնին հմուտ հոգևորական և աշխարհական անձերից բաղկացած մի հանձնաժողով, որը կազմել է մեր եկեղեցու բարեկարգության այս ծրագիրը:

Տ. Թորգոմ պատրիարք, որը ըստ հայրապետական կոնդակի հրահանգի նշանակվել էր «որպես Մեր ներկայացուցիչը պիտոքում և այս գործին ղեկավարը», այս առթիվ «Սիոն» ամսագրում (1937, էջ 298) հրատարակելուց հետո հայ եկեղեցու բարեկարգության մասին հայրապետական կոնդակը (էջ 293) և նրա աշխարհաբար թարգմանությունը, «Բարեկարգություն հայ եկեղեցվո» իր բովանդակալից խմբագրականի մեջ, հարցը բազմակողմանիորեն քննության առնելով իր բոլոր կողմերով, նշում էր, որ «բարեկարգությունը անհրաժեշտ է թե՛ իրականության և թե՛ հասարակաց զգացման մեջ... Նույն ատեն ծանրակշիռ հարց է որ կղրվի մեր առջև, հարկ է անոր մոտենալ վերին աս-

տիճանի զգուշությամբ, զգաստ հոգով, լուրջ միջոցներով, երկյուղածությամբ և իմաստությամբ միանգամայն»:

Հայ մամուլը նույնպես լայնորեն քննության էր առնում և՛ հայրապետական կոնդակը, և՛ հարակից զեկուցումը՝ «**Զեկուցումն հայոց եկեղեցու բարեկարգության մասին**»:

Զեկուցման մեջ ներկայացվում է հայ եկեղեցու բարեկարգության ծրագիրը ըստ հետևյալի.

1. Ծիսական-արարողական խնդիրներ

ա) ժամանակագրություն.

բ) եկեղեցական տոներ.

գ) եկեղեցական խորհուրդներ և սրբազան արարողություններ.

դ) Ճաշոցի կրճատման խնդիր:

2. Ընդհանուր հարցեր

ա) հայ հոգևորականության ցենզի (արտոնություն, տիտղոս, ուսումնական աստիճան) խնդիր.

բ) կուսակրոն հոգևորականություն.

գ) ամուսնական և ամուսնալուծական հարցեր.

դ) նոր տոմարի հարց.

ե) եկեղեցական սքեմի փոփոխության հարց.

զ) աշխարհիկ հոգևորականության սուլահովության հարց.

է) Պահքի վերացման հարց.

ը) աստվածաշնորհության լեզու:

Տ. Թորգոմ պատրիարք սույն զեկուցումը գնահատում էր որպես «գնահատելի լայնամտությամբ» կազմված ոչ թե «խսկապես ծրագիր մը, այլ հարցարան մը... նպատակ ունենալով դյուրացնել հանրային կարծիքը և ժողովական տեսությունները մշակելու և հավաքելու գործը...: Ծրագիրը ի վերջո պետք է կազմվի հանրային կարծիքը հավաքել, դասավորել և կրոնական ու եկեղեցական հմուտ անձերու կողմե մասնագիտական քննության մը ենթարկելէ ետք, Գերագույն հոգևոր խորհուրդին և միջառաքելական Աթոռներու տեսությանց հետ՝ ներկայացնելու համար ազգային-եկեղեցական ժողովի վավերացմամբ և հայրապետական հաստատմամբ օրինականապես համար վերջնապես» («Սիոն», 1937, էջ 299—300):

Տ. Խորեն Ա կաթողիկոսի օրով հայ եկեղեցին մասնակցում է 1937 թվականի օգոստոսի 3—18 օրերին Էդինբուրգում գումարված միջեկեղեցական ժողովին: Հանուն Մայր Աթոռի ժողովին մասնակցում են որպես հայ եկեղեցու ներկայացուցիչներ, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի տնօրինությամբ, Ռումինիայի առաջնորդ տ. Հուսիկ արքեպ. Զոհրաբյանը և Մանչեստրի հոգևոր հովիվ տ. Մատթեոս արքեպ. Ինճեյանը:

Հայ եկեղեցու պատվիրակները, հանուն

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի, ողջունել են համագումարի բացումը՝ ժողովի աշխատանքներին հաջողություն մաղթելով, որ «Աստուծո օրհնությամբ արդյունավոր կեր-

պով հառաջ վարե օրակարգի հարցերը, սիրո և խաղաղության մթնոլորտի մեջ» («Աի-ն», 1937, էջ 321—322):

Տ. Խորեն Ա կաթողիկոսի մահը

1938 թվականին, ապրիլի լույս 6-ի գիշերը, 65 տարեկան հասակում և իր հայրապետության 6-րդ տարում վախճանվում է Տ. Խորեն Ա կաթողիկոսը՝ սրտի կաթվածից:

Տ. Գևորգ արքեպ. Չեղրեքյանը, որ 1936 թվականի ապրիլ 18 հայրապետական և համար 620 կոնդակով նշանակվել էր տեղակալ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի, ապրիլի 11-ին հեռագրում էր Երուսաղեմի տ. Թորգոմ պատրիարքին Հայոց Հայրապետի մահը. «Վշտով հայտնում եմ որ Խորեն կաթողիկոս ի Տեր հանգչավ սրտի կաթվածից: Խնդրում եմ տնօրինել պատշաճը հաղորդելու բոլոր թեմերին»:

Այնուհետև, 1938 թվականի մայիս 24 թվակիր և համար 180 պաշտոնական գրությամբ տեղակալ տ. Գևորգ արքեպ. Չեղրեքյանը հետևյալ շրջաբերականն էր ուղարկում նվիրապետական Աթոռներին, թեմերին՝ Տ. Խորեն Ա կաթողիկոսի մահվան առիթով: Շրջաբերականի տակ ստորագրել էր նաև հանուն Գերագույն հոգևոր խորհրդի Արսեն արքեպիսկոպոսը.

«Նորին Սուրբ Օծություն Տեր Խորեն Ա կաթողիկոսը տարվույս ապրիլի լույս 6-ի գիշերը հանգչավ ի Տեր սրտի կաթվածից: Գերագույն հոգևոր խորհուրդը իսկույն կեթ հաղորդեց այս մասին կառավարության, որի հետևանքով Երևանից ժամանեցին բժիշկներ, որոնք՝ մանրագլին ընկությունից հետո՝ հայտարարեցին թե հանգուցյալ Հայրապետի մահը տեղի է ունեցել սրտի կաթվածից: Կառավարության առաջարկությամբ և Գեր. հոգ. խորհրդի համաձայնությամբ հիշյալ բժիշկները պրոֆեսոր Ծել-Հովսեփյանի գլխավորությամբ դիախերձեցին հանգուցյալի դին, որով վախճանապես հաստատավեցավ թե՛ Խորեն Ա կաթողիկոսի մահը հետևանք է եղել սրտի կաթվածի:

Անմիջապես հեռագրվեցավ Տանն Կիլիկիո շնորհազարդ Տ. Սահակ Բ կաթողիկոսին, սուրբ Երուսաղեմի և Կ. Պոլսի ամենապատիվ պատրիարքներին, տ. Թորգոմ պատրիարքին խնդրվեց իրազեկ անել արտասահմանի բոլոր թեմերին Տ. Խորեն Ա կաթողիկոսի մահվան մասին՝ կարգադրելով հանգուցյալի հիշատակին հոգեհանգիստ կատարել: Նույնիմաստ հեռագրեր ուղարկվեցան նաև համամիութենական հանրապետություններում գտնված բոլոր թեմերին: Մատուցվեցավ հանդիսավոր սուրբ պատա-

րագ և կատարվեցավ հանգուցյալի օծումն ու թաղումը:

Տ. Խորեն Ա կաթողիկոսի վաղաժամ մահը խոր վիշտ պատճառեց սուրբ Էջմիածնի միաբանության, սակայն աշխարհի ամեն կողմից և միութենական սահմանի հանրապետություններից տեղացող վշտակցության, սիրո և հավատարմության զգացմունքներով լի հեռագրները առ պատմական Մայր Աթոռ ս. Էջմիածինը մխիթարում և քաջալերում են մեզ:

Գերագույն հոգևոր խորհուրդը բերում է իր շնորհակալիքը շնորհազարդությանը (Ամենապատվությանը, գերաշնորհությանը, գերապատվությանը և այլն) և հոտիդ (թեմիդ) հավատացյալ ժողովրդին Տ. Խորեն Ա կաթողիկոսի մահվան առթիվ արտահայտած ջերմ ցավակցության ու քարեմաղթության համար: Գերագույն հոգևոր խորհուրդը կատարելապես հավատացած է, որ թե՛ Չեղրեքյանը, որի հավատացյալ ժողովրդի հավատարմության և բարյացակամության զգացմունքները միշտ վառ ու կենդանի կմնան առ ընդհանրական Հայրապետությունն ու առ Մայր Աթոռ ս. Էջմիածինը:

Աղոթենք հարձրյալին, որ պարգևե Ամենայն Հայոց Հայրապետության և ս. Էջմիածնին անասանություն և հաջողե Հայաստանյայց բոլոր ավանդակալ կարգերի համաձայն՝ գումարել ս. Էջմիածնում համագլխին եկեղեցական ժողով և ընտրել նոր ընդհանրական Հայրապետ: Հայաստանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության բարեհաճ վերաբերմունքը այս խնդրի նկատմամբ հաստատում գրավական է սույն հարցի բարվոք լուծման:

Ընդ սմին Գերագույն հոգևոր խորհուրդը անհրաժեշտ է համարում հաղորդել Չեղ, որ հանգուցյալ Տ. Խորեն Ա կաթողիկոսը 1936 թվականի ապրիլի 18-ի հայրապետական կոնդակով Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամ Գերաշնորհ Տ. Գևորգ արքեպիսկոպոս Չորեքյանին կարգել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության տեղակալ: Գերագույն հոգևոր խորհուրդը ընդ սմին ներփակում է հիշյալ կոնդակի վավերացրած պատճենը»:

Գերագույն հոգևոր խորհուրդը 1938 թվականի մայիսի 24-ին և համար 223 երկրորդ շրջաբերականով հրահանգում էր.

«Գերագույն հոգևոր խորհուրդը սույն շրջաբերականով հրահանգում է Հայաստան-

յայց եկեղեցու բոլոր թեմակալ առաջնորդներին՝ հանգուցյալ Վեհափառ Հայրապետի օծման և անվանակոչության առթիվ փոխանակ հայրապետական մաղթանքի՝ կատարել հոգեհանգստյան պաշտոն, իսկ ս. Էջմիածնի տոնին և Նոր տարումն կատարել մաղթանք Ամենայն Հայոց Հայրապետության հարստության և անասանության համար:

Այլև այսուհետև շարունակել հիշատակել հանգուցյալ կաթողիկոսի անունը պատշաճ ձևով, մինչև նոր Հայրապետի ընտրությունը: Վերոհիշյալը հաղորդվում է ի գիտություն և ի գործադրություն թեմիդ բոլոր եկեղեցիներին»:

Հանգուցյալ կաթողիկոսի թաղումը կատարվում է ս. Գայանե վանքում:

Տ. Խորեն Ա կաթողիկոսի մահը մեծ կորուստ էր հայ եկեղեցու համար:

Տ. Թորգոմ պատրիարք «Մեծ սուգը» խմբագրականի մեջ, նշելուց հետո Տ. Խորեն Ա կաթողիկոսի մահով «որքան ծանր է կորուստը գոր ազգն ու եկեղեցին կկրեն իր մահով», հորդորում էր հույսն ու հավատքը չկորցնել դեպի Մայր Աթոռն ու հայրենիքը. «Իմաստություն միայն պիտի ըլլար անշուշտ չկորսնցնել՝ հատկապես որևէ լավատեսություն շարունակելու վստահությունն Հայաստանի կառավարության բարեկամության

և ազգին լրջմտության մասին, որոնք այնքան գեղեցիկ կերպով ի հայտ եկան Գևորգ Ե-ի մահեն մինչև ողբացյալ հոգեղույս Հայրապետին ընտրության օրերը: Բայց ամեն ավելի անհրաժեշտ է որ սփյուռքը իր Աթոռներով, թեմերով, ժողովներով և ժողովրդով պահե իր հարգալից դիրքը Էջմիածնի գաղափարին հանդեպ. **գահակալը չկա ժամանակի մը համար անշուշտ, բայց կմնա գահը** (ընդգծումը մերն է—Ա. Հ.), իր շուրջը ունենալով իրեն նվիրյալները: Պետք է պատկառ մնալ այն բոլոր տնօրինություններուն, որոնք եղած են որևէ գործի և խնդրի մասին հանգուցյալ Հայրապետին օրով. պետք է զգուշանալ իրավանց և իրավասությանց որևէ խնդիր հարուցանել և հանրային կարծիքի վրդովում հառաջ բերելով դրժվարացնել գործը Գերագույն հոգևոր խորհրդին և տեղակալին, որոնք, անշուշտ, որևէ ուրիշներն ավելի խելամուտ և իրազեկ ընդհանուր կացության, կկատարեն կարևորը գիտակցորեն և սիրովն ազգին և եկեղեցվուն:

Այս կապահանջե երանաշնորհ հանգուցյալին հիշատակին հարգանքը և ազգին ու եկեղեցիին օգուտն ու պատիվը» («Սիրոն», 1988, էջ 133):

(Ծառունակեյի)